

מבוא התלמוד המיוחס לנגיד אינו לו

הספר הקטן בן דפים אחדים בשם מבוא התלמוד לר' שמואל הנגיד, הכולל לקט של מספר כללים מתודולוגיים ופירוש כמה מונחים תלמודיים, נדפס פעם ראשונה בסוף ספר הליכות עולם, קושטא שנת ר"ע, ובשנת תע"ד נדפס בסוף מסכת ברכות בדפוס אמשטרדם, ומכאן ואילך ברוב ההוצאות הגדולות של התלמוד. חיבור זה נחשב על ידי חכמים וחוקרים כחיבורו האותנטי של הנגיד, ואף חכמים מובהקים בעלי בקורת, כשי"ר¹, שטיינשניידר² ורא"ה ווייס³, לא העלו ספק כל שהוא באמיתת ייחוסו של החיבור הזה לנגיד. ברם לאור המחקר בשאר חיבוריו ההלכיים של הנגיד מתעוררים פקפוקים חמורים אם אמנם יצא חיבור קטן זה מתחת ידיו. (1) כבר ראו חכמים שמבוא התלמוד המיוחס לנגיד מושפע ביותר מספרו של רב שמואל בר חפני אלמדכל אלי אלתלמוד⁴. די להקביל את ראשו של המבוא עם הקטע של אלמדכל לרב שמואל בר חפני, שפירסם א. קוילעי בספר היובל הרכבי מעמ' 161, כדי לראות שהמבוא מיוסד על ספרו של רב שמואל בר חפני, והוא מעין תרגום מקוצר או עיבוד של דברי הגאון, בלא להזכיר את שמו של הגאון על דבריו. דרך זו אינה דרכו של הנגיד. כפי שראינו בחיבוריו ההלכיים דרכו של הנגיד להביא את דברי הגאונים בלשונם, כל מאמר בשם אומרו, ואילו כאן מייחס את דברי הגאון לעצמו בפתיחתו "אמר המחבר".

(2) הנגיד הוא ממגדילי תורה. דרכו לאסוף כל החומר הנוגע לעניין ולבררו. מלאכה זו של קיצור וסיכום עבודת אחרים לא היתה מעין מלאכתו. אילו היה לו לנגיד עניין בנושא זה היה מאסף את כל ספרי המבואות לתלמוד שנכתבו עד ימיו והיה משווה את כל החומר ומביא את כל הדעות כדרכו תמיד. להעמיד את הנושא הרחב הזה על חוברת בת עמודים אחדים הוא בניגוד גמור לרוח היצירה והמחקר שפעם בו.

1. תולדות רב האיי גאון הערה 2.

2. בקטלוג הספרים העבריים בספריית הבודליאנה ח"ב, עמ' 2471, Die Geschichts-literatur der Juden, פרנקפורט 1905, עמ' 21.

3. בית תלמוד ח"א, עמ' 86.

4. הרכבי, זכרון הגאון רב שמואל בן חפני וספריו עמ' 4: "לפי החשערה הקרובה וזוהי חכונ (ך חפני) לעינים ללוי (להנגיד) בעבודה הזאת".

3) אף סגנון ספר זה שונה מסגנון שאר חיבורי הנגיד. סגנונו של הנגיד בכל יצירתו הוא עז וגמרץ ונושא אופי מקורי. לא כן בחיבור זה שסגנונו מגומגם ומרושל ומראה על איחור זמן.

לפי דעת כמה חכמים אין חיבור קטן זה אלא חלק מחיבור גדול יותר, שהכיל גם את סדר הדורות ותולדות התורה שבעל פה, שכן כמה הבאות מספר זה בכפתור ופרח, ביוחסין השלם ובקורא הדורות⁵, כוללות ידיעות היסטוריות שאינן במבוא התלמוד הנדפס. ואמנם נמצא בספריית החכם ר' דוד ששון ז"ל כתב יד מספר מבוא התלמוד⁶, המכיל נוסף על מבוא התלמוד הנדפס עוד חלק שני, הן בסדר הדורות, ובאו בו כמעט כל ההבאות אשר בספרים הנ"ל בשם מבוא התלמוד לר' שמואל הנגיד⁷. החלק ההיסטורי בא בכתב היד כהמשכו הישר של מבוא התלמוד הנדפס, על כן רואה ששון במבוא התלמוד שבכתב יד שלו על שני חלקיו את חיבורו האותנטי של הנגיד, אשר בחלקו השני שימש מקור עיקרי לראב"ד בעל ספר הקבלה. אמנם ששון עצמו מצא קושי בהנחה זו, שכן מספר לנו מבוא התלמוד לא רק את תולדותיהם של חכמי התלמוד והגאונים, אלא גם תולדות דורות הרבנים הראשונים, ואף את תולדותיו של ר' שמואל הנגיד עצמו, שמדבר עליו בגוף שלישי, והוא מגיע עד לתקופה מאוחרת בשני דורות לתקופתו של הנגיד, שכן הוא מספר גם על מאורעותיהם של ר' יצחק אבן גיאת, הרי"ף ור"י אבן מיגש ובני דורם, עד שנת ד"א תתק"א (1141), תקופה של שמונים וחמש שנים לאחר פטירתו של הנגיד. כדי להציל את קדמותו של ספר מבוא התלמוד וייחוסו לנגיד בא ששון בהשערה שמעתיק מאוחר השלים את ספר מבוא התלמוד של הנגיד והוסיף בו את תולדות הדורות של הנגיד ושלאחריו עד פטירת ר' יוסף אבן מיגש.

ברם אין הדבר פשוט כל כך ואין לראות בקטעים אלה הדנים בדורו של הנגיד ושלאחריו סתם תוספת של מעתיק, שהרי כבר בקטעים שלפני כן הדנים בתקופת הגאונים מסופר על רב שמואל הנגיד בגוף שלישי ("וברחו ב' בניו אל רב שמואל הנגיד לגרנטה"), ואף על תולדות הגאונים האחרונים רב שמואל בר חפני ורב האיי מסופר מתוך פרספקטיבה של מי שחי כמה דורות אחריהם, ממש בסגנונו של בעל ספר הקבלה. ובכלל מי שישוה בדקדוק את מבוא התלמוד בחלקו ההיסטורי עם ספר הקבלה לראב"ד יווכח שספר מבוא התלמוד אינו אלא פראפרזה מקוצרת של ספר

5. את רובן של התבאות הללו אסף ר' אברהם עפשטיין, בספר חיובל תרכ"ב, זכרון לאברהם אליהו, עמ' 168.

6. תיארו וחדפיס קטעים ממנו בקטלוג המסורט אהל דוד, עמ' 1067, מספר 1046.

7. התבאה אשר בספר כפתור ופרח לא נמצאה בלשונה בכת"י ששון, וראו הערת טרופ' גרשון כהן, בפרוסידינגס כרך כט, עמ' 126 [72], הערה 224.

הקבלה, בעוד שספר הקבלה טבוע כולו בחותמו האישי וסגנונו ושיטתו המיוחדת של הראב"ד, כאשר הטיב להראות לנו ר' גרשון כהן⁸.

לפי כל האמור לא נוכל לייחס לנגיד את החלק השני של מבוא התלמוד, החלק ההיסטורי שבכתב יד ששון, כשם שלא נוכל לייחס לנגיד את החלק הראשון של מבוא התלמוד, החלק המתודולוגי הנדפס מכבר.

מי הוא איפוא מחברו של הספר מבוא התלמוד?

בידינו עדות ברורה של ר' יוסף בן יצחק סמברי, שהיה מחכמי מצרים במאה הי"ז, בספרו "דברי יוסף"⁹, שספר מבוא התלמוד נתחבר על ידי "ר' שמואל נ' חנניא הנגיד ראש ישיבת מצרים"¹⁰, שחי למעלה ממאה שנה לאחר פטירתו של ר' שמואל בר יוסף הלוי הנגיד מספרד.

לעדות חשובה זו של חכם נאמן ויודע דבר כר"י סמברי, הכותב כל דבריו על פי תעודות ורשימות ואינו נגרר אחרי אגדות ושמועות, לא הושם לב כראוי, וגם אחריו המשיכו החוקרים, בתוכם גם אלה שראו את דברי ר"י סמברי, לייחס את מבוא התלמוד לר' שמואל הנגיד מספרד. היה מי שטען שסמברי פשוט טעה: נתחלף לו ר' שמואל בר יוסף הלוי הנגיד מספרד בר' שמואל בן חנניא נגיד מצרים¹¹. אבל כבר הראה ר"א עפשטיין¹², שהדבר אינו כן, שסמברי ידע היטב שהספר מיוחס לר' שמואל הנגיד מספרד אלא שהוא קובע שאין ייחוס זה נכון, וזה לשונו של ר"י סמברי:

"הר' שמואל נ' חנניא הנגיד ראש ישיבת מצרים בעל מבוא התלמוד המכונה לשמואל הנגיד (כלומר המיוחס בטעות לר' שמואל הנגיד מספרד)... וזה הגאון חבר ספר הנקרא מבוא התלמוד ונפטר במצרים".

עדותו זו של סמברי, שמחברו של ספר מבוא התלמוד הוא הנגיד המצרי המאוחר, ולא הנגיד הספרדי הקדמון, מוצאת לה סיוע בעובדות אלו:

8. במאמרו המצויין סיפור ד' השבויים להראב"ד, בפרוסידיגנס של האקדמיה האמריקאית למחקר היהדות, כרך כט, מעמ' 55; עיין שם ביחוד מעמ' 124 [70] ואילך, ובמהדורתו לספר הקבלה העומדת להופיע בקרוב.

9. בליקוטים מספר דברי יוסף לר"י סמברי, שנדפסו בסדר החכמים וקורות הימים לנויבאר, ח"א, אוקספורד תרמ"ח, עמ' 156.

10. הוא היה ראש יחודי מצרים בזמנו של ר' יהודה הלוי, ראה מאן, היהודים במצרים ח"א, עמ' 228 ואילך; שירמן, תרביץ ט, עמ' 297—302; אברמסון, קרית ספר כט, עמ' 133.

11. כן ברלינר, במגזין ח"ג, עמ' 51; קריפמן, במונטסשריפט מ, עמ' 417; פוננסקי בספרו גאוני בבל שלאחר תקופת הגאונים (גרמנית), עמ' 103, הערה 3.

12. בספר היובל זרכבי, עמ' 169.

בעוד שאת חיבוריו התלמודיים של הנגיד הביאו בעיקר המחברים שחיו בדורות הסמוכים לו במשך מאתיים שנה¹³, הנה ספר מבוא התלמוד לא הזכיר אצל שום מחבר בדורות הסמוכים לנגיד. הראשון המזכיר ספר מבוא התלמוד לנגיד הוא ר' אשתורי הפרחי בספרו כפתור ופרח¹⁴. חכם זה חי במאה הארבע עשרה ועבר את מצרים בדרכו מצרפת הדרומית לארץ ישראל¹⁵.

אף כמה מן המביאים והמזכירים את ספר מבוא התלמוד היו חכמים שחיו בארץ מצרים: ר' דוד קונפורטי, שמביא בספרו קורא הדורות כמה הבאות בשם מבוא התלמוד, מן החלק השני, אף הוא חי כמה שנים במצרים, ושימש דיין בקהיר, ושם כתב את ספרו. אף ר' יוסף סמברי, המעיד על מחברו של ספר מבוא התלמוד, היה חכם מצרי שהתעניין ביחוד בקורות חכמי מצרים וביצירותיהם. אף כתב יד שזח"ה, מספר 446, שבו טופס מספר מבוא התלמוד, הוא כתב יד שמוצאו ממצרים, כפי שמעיד ר' אלכסנדר מארכס בהערת גליון ברשימת כת"י שזח"ה, באוצר הספרים של בית המדרש לרבנים בניו-יורק.

כאמור למרות עדותו של ר"י סמברי ממשיכים החוקרים עד ימינו להחזיק בדעה שר' שמואל הנגיד הספרדי הוא בעל ספר מבוא התלמוד¹⁶. אף ר"א עפשטיין עצמו יוצא בעקבותיו של שי"ר, ומסיק שם: "ורחוק הוא שהוא (ר"ש נ' חנניא) היה המחבר של ס' מבוא התלמוד שהשתמש בו כבר הראב"ד". נראה שהמלים שהדגשתי "שהשתמש בו כבר הראב"ד" הן הנמקה המסבירה משום מה אין לקבל את עדותו של ר"י סמברי. לדעת ר"א עפשטיין ספר מבוא התלמוד הוא בהכרח לר' שמואל הנגיד. הקדמון, שכן מעיד על קדמותו זה שהשתמש בו כבר הראב"ד. ויש לתמוה תמיהה רבה על הנמקה זו, שהרי ערבך ערבא צריך: וכי מניין לו שהראב"ד השתמש במבוא התלמוד? אדרבא, ההפך מסתבר, שספר מבוא התלמוד שאב מספרו של הראב"ד, כפי שנתברר למעלה¹⁷. מכל ההבאות המשותפות ממבוא התלמוד וספר הקבלה שהעתיק ר"א עפשטיין מוכח רק זאת שמבוא התלמוד וספר הקבלה תלויים זה בזה, אך מי שאב ממי זאת לא נוכל ללמוד מאותן ההבאות שהעתיק עפשטיין

13. ראה למעלה עמ' 51.

14. מהדורת לונץ עמ' גא. וראה למעלה הערה 7.

15. עיין כפתור ופרח, מהדורת לונץ, עמ' סד ועמ' רעו. וראה מש"כ הר"ש אסף בסיני כרך ו, שנת ת"ש, עמ' קז.

16. ראה לדוגמא גינצבורג, גאוניקה ח"א, עמ' 34 ואילך; אוירבך, בדו"ח השנתי של הסמינר לרבנים בברלין, ברלין 1928, עמ' 17; הר"ש אסף, תקופת חגאוניס וספרותה, עמ' קמט.

17. עמ' 69—70.

(מקורא הדורות דפים ב-ה), אלא מן ההבאה האחת ששייר ולא העתיקה (מקורא הדורות ד"ו, דף ו סוף ע"ב - דף ז ראש ע"א), וזה לשונה:
 "שבא כתוב במבוא התלמוד ובס' הקבלה ששניהם הר"י בן גיאת והר"י אלפס היו חבירים... וכתבו עוד שם שהלשיגוהו להר"יף למלכות וברח משם ונכנס בספרד בשנת ד' אלפים תתמ"ח".

דברים אלה על ר"יף גיאת והר"יף ודאי שלא היה מקורם הנגיד הספרדי, שחי בדור שלפניהם, וברור כמו כן שאין מקורם הנגיד המצרי, שלא היה יכול לדעת קורות חכמי ספרד אלא על פי מקור הבא מארץ ספרד. מכאן שמבוא התלמוד תלוי בספר הקבלה ולא להיפך.

אולם יש כאן קושי כרונולוגי עצום: כידוע חיבר הראב"ד את ספר הקבלה בשנת דתתקכ"א (1161), ואילו ר' שמואל בר חנניה נגיד מצרים נפטר כפי המקובל¹⁸ שנה אחת לפני כן. לפי זה לא יכול היה ר' שמואל בן חנניה לראות את ספר הקבלה לראב"ד. ואילו היה הדבר כן, שר' שמואל בן חנניה נפטר לפני שנתחבר ספר הקבלה, היה בכך כדי להטיל בספק את אחדותם של שני החלקים, והיינו צריכים להחליט שעדותו של סמברי על ר' שמואל בן חנניה כמחברו של ספר מבוא התלמוד, המתבססת כנראה על יסוד כתובת שמצא בראש טופס מספר מבוא התלמוד שהיה למראה עיניו, מתייחסת רק למבוא התלמוד הנדפס שהוא חיבור בפני עצמו¹⁹, ואילו החלק ההיסטורי של המבוא נתחבר על ידי חכם מצרי מאוחר יותר, לאחר שהגיע ספר הקבלה לראב"ד למצרים²⁰.

אוצר החכמה

ברם תאריך פטירתו של ר' שמואל בר חנניה אינו בטוח כלל. קביעה זו שלמעלה נסמכת על העובדא שגילה מאן, שהתעודות שכתוב בהן "רשותיה דאדוננו שמואל הנגיד" הן מן השנים 1141 עד 1159. ברם הסיבה שחדלו להזכיר את שמו של הנגיד בתעודות היא לא מחמת שנפטר, אלא מחמת שהורד על ידי השלטונות מנגידותו בעקב מלשינותו של זוטא הרשע. ואעפ"י שבעל מגילת זוטא מספר שלאחר ששים וששה יום יצא הנגיד לחפשי והוחזר לקדמותו, אין כאן אלא הפלגה. אמנם יצא מבית האסורים אבל במחלוקת על הנגידות לא הוכרע דבר, ומכאן עד שהוכתר ר' אברהם בן הרמב"ם בכתר הנגידות לא היתה משרת הנגידות מאושרת מטעם המלכות, לכן לא מצינו זכר נגיד בשום שטר, למן אותה שנה, במשך קרוב לחמשים שנה. שנה זו אינה איפוא שנת פטירתו אלא שנת ירידתו מנגידות, ואפשר שהאריך עוד

18. כן מאן, היהודים במצרים ח"א, עמ' 233; אסף, באהלי יעקב, עמ' 89, ואחרים.

19. כפי שבא בנדפס ובכל כתבי היד חוץ מכת"י ששון. בכ"י שזח"ה מסיים:

"נשלם החבור".

20. לכך נוטה עתה דעתו של פרופ' גרשון כהן, כפי שמסרת לי בע"פ.

כמה שנים, ומסתבר שלאחר שהורד מנשיאותו נתפנה לעבודה ספרותית זו של ספר מבוא התלמוד²¹.

סוף דבר, אין כל טעם להתאמץ להחזיק בשגיאה המקובלת מדורות, המייחסת את מבוא התלמוד לר' שמואל הנגיד מספרד. טעותם של המחברים המייחסים את ספר מבוא התלמוד לר' שמואל הנגיד הלוי, היינו לנגיד הספרדי, היא מובנת: הם לא הכירו ר' שמואל הנגיד אלא אחד, את הנגיד הספרדי, על כן ייחסו את חיבור לו. עתה בהיוודע לנו מפי עד נאמן ודייקן כר"י סמברי שהספר אינו לו, אלא לנגיד המצרי, אין לנו אלא לקבל את עדותו. מאומה לא ייגרע מכבודו של ר' שמואל הנגיד אם נשלול ממנו חיבור זה שיוחס לו בטעות. הפנינים האמתיות בכתרו של הנגיד זוהרות באור יקרות, בל נקשט אותו בנוצות זרים²².

21. אף ממגילת זוטא משמע שהנגיד נפטר שנים אחדות לאחר מכן, ראה J.Q.R., VIII, 545–546 (= השלח טו עמ' 180): וישב מרד[כי למקומו] וחמן נדחף אל ביתו... ונשאר כמה שנים בצרות ויגונים... והי אחר י כן וימת שמואל...
22. על חיבורים אחרים שייחסו לנגיד בטעות ראה מה שחעיר חרכבי בציון כ לדברי ימי ישראל מהדורת גרץ-שפר ח"ג, עמ' 471. ואין כאן מקום לתאריך.